

## DINSHUNOSLIK VA FALSAFA MUNOSABATI

X.U. Samatov

Ilmiy rahbar.

To'xtayev Lochinbek

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Samarqand filiali, kompyuter injineri fakulteti  
Telefon raqam: +998 95 559 20 06.

Elektron pochta manzili: [toxtayevlochinbek284@gmail.com](mailto:toxtayevlochinbek284@gmail.com)

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15376319>

**Annotatsiya.** Ushbu maqolada dinshunoslik va falsafa o'rtasidagi o'zaro munosabatlar tahlil qilinadi. Dinshunoslikning diniy e'tiqod, marosim va matnlarni ilmiy yondashuv asosida o'rganishi, falsafaning esa aql-idrok va mantiq orqali haqiqatni izohlashga intilishi ochib berilgan. Falsafa va dinshunoslikning umumiy va farqli jihatlari tarixiy va zamonaviy misollar asosida yoritilgan. Ayniqsa, musulmon mutafakkirlar — Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy va Ibn Rushd qarashlari orqali bu ikki fan o'rtasidagi uzviy bog'liqlik yoritilgan. Maqolada zamonaviy davrda dinshunoslik va falsafa integratsiyasi, ularning insoniyat tafakkuridagi o'rni ham ko'rsatib beriladi.

**Kalit so'zlar:** Dinshunoslik, falsafa, haqiqat, tafakkur, islom falsafasi, diniy metodologiya, mantiqiy tahlil, diniy tafsir, zamonaviy yondashuvlar.

**Kirish.** Dinshunoslik va falsafa insoniyat tafakkurining ikki muhim sohasi bo'lib, ular asrlar davomida inson mavjudotining mohiyati, hayot maqsadi, axloqiy qadriyatlar va haqiqatga doir savollarni tahlil qilib kelgan. Har ikki soha o'z mazmuni, tadqiqot usullari va maqsadlari bilan farqlansa-da, ularning o'zaro aloqadorligi va o'xshash jihatlari mavjud. Bu maqolada aynan shu ikki fan o'rtasidagi tarixiy va nazariy munosabatlar, ularning o'zaro ta'siri, o'xshash va farqli jihatlari, shuningdek zamonaviy kontekstdagi o'rni tahlil qilinadi.

**Asosiy qism** Avvalo, dinshunoslik – bu diniy tizimlar, e'tiqodlar, amaliyotlar, matnlar va institutlarni ilmiy asosda o'rganadigan fan sohasi bo'lib, u tarix, sotsiologiya, antropologiya, psixologiya va falsafadan foydalanadi. Falsafa esa borliq, ong, bilim, haqiqat, axloq, san'at va tilga oid muammolarni mantiqiy va tushunchaviy yondashuv asosida tahlil qiluvchi fan. Falsafa universal va umumiy qonuniyatlarni izlaydi. U har qanday mafkura yoki e'tiqodga tanqidiy yondashadi. Shunday ekan, falsafa va dinshunoslik bir-birini inkor etmasdan, aksincha, muayyan darajada to'ldiradi. Tarixiy jihatdan olganda, bu ikki fan o'rtasidagi munosabat qadimgi Sharq va G'arb tafakkurida turlicha namoyon bo'lgan. Masalan, qadimgi Yunonistonda diniy e'tiqodlar mavjud bo'lgan bo'lsa-da, falsafiy tafakkur ulardan mustaqil rivojlangan. Platon va Aristotel singari faylasuflar borliq va haqiqatni diniy emas, balki mantiqiy-mulohazaviy yondashuv orqali tahlil qilishga harakat qilganlar. Ularning qarashlari keyinchalik xristian, islom va yahudiy falsafasiga katta ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, o'rta asr musulmon olamida falsafa va dinshunoslik o'rtasidagi integratsiya o'zining eng yuqori nuqtasiga yetgan.

Forobiy, Ibn Sino, G'azzoliy, Ibn Rushd kabi musulmon mutafakkirlari falsafiy tafakkur bilan diniy aqidalarni uyg'unlashtirishga intilganlar. Forobiy "Fozil shahar ahli" asarida din va falsafani jamiyatning rivojida muhim o'rin tutuvchi ikkita vosita deb hisoblaydi.

Ibn Sino o‘zining “Shifo” va “Najot” asarlarida Aristotel falsafasini diniy aqidalar bilan uyg‘unlashtirishga harakat qilgan. Unga ko‘ra, din ko‘pchilik uchun haqiqatga yetishishning sodda yo‘li bo‘lsa, falsafa esa haqiqatni chuqur va mantiqiy tahlil orqali anglash vositasidir. G‘azzoliy esa falsafaga tanqidiy yondashib, diniy e‘tiqodlar bilan ziddiyatga tushadigan falsafiy g‘oyalarni inkor etadi. Uning “Tahofut al-falasifa” (Faylasuflar inkori) asarida bu yondashuv aniq ifodalangan bo‘lsa-da, u ham falsafaning muhim metodologik ahamiyatini tan olgan.

Ibn Rushd esa aksincha, G‘azzoliyning falsafiy g‘oyalariga qarshi chiqib, “Tahofut at-tahofut” (Inkorga inkor) asarida falsafa va din o‘rtasida muvofiqlik mavjudligini isbotlashga harakat qilgan. Unga ko‘ra, Qur‘onda mavjud bo‘lgan ko‘plab ajralmas haqiqatlar mantiqiy tafakkur bilan izohlanishi mumkin va shuning uchun falsafa dinga zid emas, balki uning chuqurroq anglanishiga xizmat qiladi. Bu yondashuvlar shuni ko‘rsatadiki, musulmon tafakkurida dinshunoslik va falsafa bir-birini inkor qilmay, balki o‘zaro to‘ldiruvchi rol o‘ynagan.

Zamonaviy davrda esa bu ikki sohaning yondashuvlari biroz o‘zgargan. Bugungi kunda dinshunoslik ko‘proq empirik, tarixiy, sotsiologik yondashuvlarga asoslanadi. U diniy matnlarni tahlil qilish bilan birga, dinga bo‘lgan insoniy munosabatni, jamiyatdagi diniy institutlarni, e‘tiqod shakllarini, ularning ijtimoiy rolini o‘rganadi. Falsafa esa zamonaviy metafizika, epistemologiya, til falsafasi, analitik falsafa kabi yo‘nalishlar orqali dinga oid konsepsiyalarni ham izchil tahlil qiladi. Masalan, “dinning mantiqiy asoslari”, “dinning bilimga nisbati”, “Xudo mavjudligining falsafiy dalillari” kabi mavzular bugungi falsafiy tadqiqotlar markazida turadi.

Richard Swinburne, Alvin Plantinga, William Lane Craig kabi zamonaviy G‘arb faylasuflari dinga oid masalalarni falsafiy dalillar asosida tahlil qiladilar. Bundan tashqari, zamonaviy dinshunoslik va falsafaning o‘zaro kesishuvchi nuqtalaridan biri bu **hermenevtika** – ya’ni matnni talqin qilish san’ati va ilmidir. Dinshunoslar muqaddas matnlarni tahlil qilishda ko‘plab falsafiy usullardan – mantiqiy tahlil, semantik tahlil, tarixiy-kontekstual yondashuvlardan foydalanadilar. Shu sababli, har ikki soha metodologik asosda bir-biriga yaqinlashgan.

O‘zbekiston va Markaziy Osiyo miqyosida ham bu mavzu dolzarb hisoblanadi.

Istiqloldan keyingi davrda dinshunoslikka bo‘lgan qiziqish ortdi, ko‘plab ilmiy tadqiqotlar olib borildi. Shu bilan birga, falsafaning diniy e‘tiqod va qadriyatlar bilan bog‘liq aspektlariga ham chuqurroq e‘tibor qaratilmoqda. Yurtimizda faoliyat yuritayotgan Islom Sivilizatsiyasi markazi, Imom Buxoriy nomidagi ilmiy-tadqiqot markazi, O‘zbekiston xalqaro islom akademiyasi kabi muassasalar bu sohaga sezilarli hissa qo‘shmoqda. Islom tafakkurida falsafa va dinshunoslik

Islomiy dunyoqarashda falsafa va dinshunoslik o‘zaro murakkab va ba‘zan ziddiyatli munosabatda bo‘lgan. Qur‘on va Hadisda inson tafakkuriga, fikrlashga, dalil va hujjat asosida xulosa chiqarishga alohida urg‘u berilgan. Islom tarixida falsafaning yuksalish davri VIII–XII asrlarga to‘g‘ri keladi. Bu davrda musulmon olimlari yunon falsafasini arab tiliga tarjima qilib, uni islomiy aqidalar bilan uyg‘unlashtirishga harakat qilganlar. Forobiy (Alfarabius) Aristotel va Platon g‘oyalarini islom aqidalariga moslashtirishga intilgan. Unga ko‘ra, falsafa va din bir xil haqiqatning ikki ifodasidir — biri aql orqali, ikkinchisi vahiy orqali anglanadi.

Ibn Sino esa falsafani ilohiyotga yaqinlashtirib, mavjudlikning darajalari, ruh, aql va ilk sabab (Alloh) haqidagi fikrlarini chuqur falsafiy tahlil asosida bayon qilgan.

G‘azzoliy esa “Tahofut al-falasifa” asarida ayrim faylasuflarning nuqtai nazarini tanqid qilgan bo‘lsa-da, u ham mantiq, dialektika va falsafiy tafakkur usullaridan keng foydalangan. Ibn Rushd (Averroes) esa aksincha, falsafani himoya qilgan va G‘azzoliyga qarshi “Tahofut at-tahofut” asarini yozgan. Unga ko‘ra, falsafa orqali diniy haqiqat yanada chuqurroq anglanadi. Bu misollar ko‘rsatadiki, islom tafakkurida falsafa va dinshunoslik o‘rtasida nafaqat raqobat, balki o‘zaro muloqot va boyitish jarayoni bo‘lgan.

**Zamonaviy metodologik yondashuvlar**

Bugungi kunda falsafa va dinshunoslikning metodologik yondashuvlari tobora yaqinlashmoqda. Hermenevtika — matnlarni, xususan, diniy matnlarni tushunish va sharhlash ilmi — hozirgi dinshunoslikda asosiy metodlardan biriga aylangan. Filologik, tarixiy va kontekstual tahlil usullari orqali diniy matnlar chuqur o‘rganilmoqda. Shuningdek, falsafaning semantik, fenomenologik va ekzistensial oqimlari diniy e‘tiqod, ibodat va ruhiy tajribalarni anglashda muhim vosita bo‘lib xizmat qilmoqda. Zamonaviy dinshunos olimlar, xususan, V. Nersesyants, X. Nasr, Seyyid Husayn Nasr, Jorj Lindbek, Paul Tillich kabi tadqiqotchilar falsafa bilan dinshunoslikning integratsiyasini ilgari surmoqdalar.

O‘zbekiston sharoitida ham bu ikki soha tobora ahamiyat kasb etmoqda. Respublika oliy o‘quv yurtlarida dinshunoslik va falsafa alohida fan sifatida o‘qitiladi, ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. O‘zbekistonda diniy-ma‘rifiy sohadagi islohotlar, xususan, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Moturidiy merosining o‘rganilishi — bu ikki fanning uyg‘unlashgan holda rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Bugungi kunda dinshunoslik va falsafa o‘zaro hamkorlikda jamiyatning ma‘naviy-ma‘rifiy rivojida muhim rol o‘ynaydi. Falsafaning analitik uslubi diniy bilimlarni mantiqan asoslashga, ularni zamonaviy kontekstda qayta talqin qilishga yordam beradi. Din esa falsafaga axloqiy mezonlar, ruhiy-axloqiy qadriyatlar bilan zamin yaratadi. Shu nuqtai nazardan qaralganda, dinshunoslik mutaxassislari uchun falsafiy savollar va metodlar, falsafa tadqiqotchilari uchun esa diniy tajriba, vahiy va ibodatlar tahlili dolzarb hisoblanadi. O‘zbekiston tajribasi bunga yorqin misoldir.

Bugungi islohotlar davrida dinshunoslik va falsafa sohasi faollashdi, bu ikki fan jamiyatda ekstremizm va jaholatga qarshi ma‘rifat bilan kurashish vositasi sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu bilan birga, ikki sohaga doir tadqiqotlar mutaxassislari uchun ham, talabalar uchun ham keng imkoniyatlar ochmoqda.

Xulosa qilib aytganda, dinshunoslik va falsafa inson tafakkurining ikki chuqur va o‘zaro boyituvchi sohasidir. Ular haqiqatni, borliqni, axloqiy me‘yorlar va inson hayotining ma‘nosini turli metodlar orqali anglashga harakat qiladi. Falsafa dalil, mantiq va tafakkur asosida haqiqatga erishishni maqsad qilsa, dinshunoslik vahiy, e‘tiqod va diniy tajribalarni ilmiy asosda tushuntirishga intiladi. Tarixda Forobiy, Ibn Sino, G‘azzoliy, Ibn Rushd kabi mutafakkirlar ushbu ikki fan o‘rtasida uzviy bog‘liqlik borligini ilmiy asoslab berganlar.

Zamonaviy davrda bu ikki fan metodologik va g‘oyaviy jihatdan yaqinlashib bormoqda.

Ularning integratsiyasi nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham jamiyatning ma‘naviy-axloqiy yuksalishida muhim o‘rin tutadi. Ayniqsa, yosh avlodni ilm, tafakkur va ma‘naviyat asosida tarbiyalashda bu fanlarning uyg‘unligi dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

#### REFERENCES

1. Forobiy A. *Fozil shahar ahllarining qarashlari*. – Toshkent: Fan, 1993.
2. Ibn Sino. *Kitob ush-shifo*. – Tehron: Diniy meros nashriyoti, 1980.
3. G‘azzoliy A. *Tahofut al-falasifa*. – Qohira: Dar al-Kutub, 1994.
4. Jo‘raev M. *Falsafa asoslari*. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020.
5. Karimov I.A. *Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch*. – Toshkent: Ma’naviyat, 2008.